

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ➤ ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθηκών του 16ου αιώνα από την Κρήτη ➤ ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ➤ Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ➤ ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ➤ Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρετου ➤ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ➤ ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλα αργεία ➤ ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ➤ ΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ➤ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών ➤ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργμένα στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Ανατύπωση του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ➤ ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σιλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλιούρη, Γ. Κόκκινος, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγριανώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιγάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΝΟΤΑΡΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΔΙΑΘΗΚΩΝ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥΣ

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

doi: [10.12681/mnimon.20052](https://doi.org/10.12681/mnimon.20052)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΣΔΑΓΛΗ Α. (2019). ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΝΟΤΑΡΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΔΙΑΘΗΚΩΝ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥΣ. *Μνήμων*, 35(35), 43-62. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20052>

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΝΟΤΑΡΙΑΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΔΙΑΘΗΚΩΝ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥΣ

Η έντονη νοταριακή δραστηριότητα που σημειώνεται στις λατινοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και τους πρώιμους νεότερους χρόνους έχει αφήσει σχετικώς άφθονα κατάλοιπα, εκεί που άλλου είδους μαρτυρίες σπανίζουν. Τα σωζόμενα δικαιοπρακτικά έγγραφα άρχισαν τις τελευταίες δεκαετίες να καταλαμβάνουν εξέχουσα θέση ως ιστορικές πηγές και σήμερα μπορούμε πια να μιλάμε για σειρά μελετών που σε σημαντικό βαθμό τεκμηριώνονται από νοταριακές πράξεις και θίγουν ποικίλες πτυχές της κοινωνικής ζωής σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου. Αλληλένδετη και εξίσου σημαντική είναι η ευπρόσδεκτη πρόσφατη σωρεία επιστημονικών εκδόσεων νοταριακών κωδίκων.¹

Ευχαριστώ θερμά τον Κώστα Λαμπρινό για τις πολλές συζητήσεις στα κοινά μας ενδιαφέροντα και για τα σχόλια και τις επισημάνσεις του ως ειδικού, καθώς και την Κατερίνα Κρίκου-Davis, πάντα εξαιρετική στη συνεργασία και προσεχτική στην ανάγνωση. Δεδομένου ότι οι δημοσιευμένες πηγές που χρησιμοποιώ αντλούνται από εκδόσεις διαφορετικών εποχών και δεν ακολουθούν ενιαία εκδοτική γραμμή, η απόδοση των παραθεμάτων ήταν προβληματική. Καμία λύση δεν ικανοποιούσε όλα τα ζητούμενα και τελικά εξομάλυνα την ορθογραφία, θεωρώντας ότι ο σκοπός της παρούσάς μου εξυπηρετείται καλύτερα αν δεν παρεμβάινουν ορθογραφικές δυσκολίες.

1. Για την περίπτωση των νοταριακών καταλοίπων στον ελληνικό κόσμο, βλ. την εξαιρετική δουλειά των συνεχιστών της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου στη σειρά *Πραγματεαίαι της Ακαδημίας Αθηνών*: Λυδία Παπαρρηγά-Αρτεμιάδη – Ηλίας Αρναούτογλου – Ιωάννης Χατζάκης (επιμ.), *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα*, τ. 63, Αθήνα 2011, και Ιωάννης Χατζάκης (επιμ.), *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του Λατινο-*

Όπως είναι γνωστό, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να χρησιμοποιήσει (αλλά και για να «διαβάσει») κανείς μια ιστορική πηγή, και διαφορετικοί λόγοι που υπαγορεύουν την αξιοποίησή της. Στην τωρινή μου έρευνα επιχειρώ να εξετάσω μία μόνο πτυχή του νοταριακού συστήματος, και πιο συγκεκριμένα να χρησιμοποιήσω όσες δημοσιευμένες Κρητικές διαθήκες του 16ου αιώνα μπόρεσα να εντοπίσω, για να ανιχνεύσω στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο τις κοινωνικές διαστάσεις των ανθρώπινων αντιδράσεων σε μια συγκυρία διαχρονική και πανανθρώπινη –την απόφαση να διατυπωθούν οι τελευταίες θελήσεις προ του φάσματος του θανάτου.

Χαρακτηριστικό των διαθηκών που τις διαφοροποιεί από άλλου είδους δικαιοπραξίες είναι ότι ένα τέτοιο έγγραφο μπορεί να περικλείει συγκεντρωμένες τις περισσότερες φάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας – οικογένεια, γάμο, θάνατο, επαγγελματική δραστηριότητα, οικονομική επιφάνεια και κατάσταση υγείας. Εξ αντικειμένου επικεντρώνεται στο ακραίο και οδυνηρό τελευταίο στάδιο τούτης της ζωής και στις προσδοκίες για το επέκεινα, ασχολείται δε τόσο με την ύλη (τα υλικά αγαθά αλλά και το ίδιο το φθαρτό ανθρώπινο σώμα) όσο και με το πνεύμα (τη σωτηρία της άφθαρτης ψυχής). Βρισκόμαστε μπροστά σε έγγραφα επίσημα και χρηστικά, που συντάσσονται σε τεχνική-νομική γλώσσα για να διασφαλίσουν, να διευθετήσουν ή και να επισφραγίσουν μια λύση σε θέματα ζωτικής σημασίας: από τη μια μεριά είναι ο νοτάριος, ο οποίος εξ ορισμού έχει την εξουσία που του δίνουν το αξίωμά του, η εγγραμματοσύνη του και οι όποιες νομικές και διοικητικές του γνώσεις, κι από την άλλη υπάρχουν οι πελάτες του, τα ζωντανά δρώντα πρόσωπα που κατέχονται από έντονα πανανθρώπινα συναισθήματα και προσπαθούν πριν την οριστική αποχώρηση να βάλουν σε τάξη τον κόσμο τους. Αλλά και η αξία των διαθηκών ως ιστορικών πηγών έχει ήδη απασχολήσει πολύ την έρευνα, με αναπόφευκτο επίκεντρο τον θάνατο, τόσο ως δημογραφική πραγματικότητα όσο και ως κοινωνικό φαινόμενο.²

κρατούμενου Ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα, τ. 65, Αθήνα 2012. Στο ίδιο πνεύμα κινείται η έγκυρη και διαρκώς ανανεωνόμενη θεματική βιβλιογραφία που περιλαμβάνει όλα τα σχετικά μελετήματα και εκδόσεις, και επιμελείται ο Ηλίας Αρναούτογλου της Ακαδημίας Αθηνών: <https://sites.google.com/site/postbyzlaw/>

2. Παράδειγμα αξιοποίησης αυτής της πηγής αποτελεί η ενδιαφέρουσα μελέτη του Steven Epstein, *Wills and wealth in medieval Genoa, 1150-1250*, Harvard University Press, 1984, αλλά φυσικά αφορά τις συνθήκες της μεσαιωνικής Γένοβας, και δεν νοείται να χρησιμοποιηθεί ως είναι για την Κρήτη του 16ου αιώνα. Βλ. ωστόσο Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη Κρητική αναγέννηση.

Ο δικός μου προβληματισμός ξεκίνησε από τη διάθεση να επιχειρήσω μια προσέγγιση της στάσης απέναντι στο θάνατο από τον αφηγηματικό λόγο των κειμένων αυτής καθεαυτή, χωρίς συνδρομή από άλλους είδους πηγές. Μου δημιουργήθηκαν μια σειρά ερωτήματα, που νομίζω ότι είναι σημαντικό να τίθενται σε συζήτηση, έστω και αν οι απαντήσεις δεν είναι ακόμα παρά εικασίες: Εάν οι νοτάριοι θεωρηθούν διαμεσολαβητές μεταξύ της προφορικής και της γραπτής κουλτούρας, κατά πόσον η απρόσωπη διοίκηση αλλά και η προσωπικότητα του κάθε νοταρίου έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωσή του κειμένου ή, αντίστροφα, σε ποιο βαθμό μπορεί οι νοταριακές πηγές να ρίξουν έστω και αχνό φως στα πρόσωπα που εμφανίζονται στα έγγραφα, στις αντιδράσεις τους, στις σχέσεις με τον κόσμο γύρω τους, και κατ' επέκταση στην κοινωνία της εποχής και στον τρόπο που λειτουργούσε; Και προχωρώντας στον δρόμο αυτόν, κατά πόσο μπορούσαν οι νοτάριοι να επηρεάσουν τις αποφάσεις των διαθετών, τι μέρος του κειμένου μπορεί να αποδοθεί σε στερεότυπες διατυπώσεις, ποιο ποσοστό εκφράζει τη θέληση των ανθρώπων που προβαίνουν στη σύνταξη διαθήκης και ποιο μπορεί να θεωρηθεί παρέμβαση του ίδιου του νοταρίου; Και τέλος, μέχρι ποιου σημείου είναι δυνατόν να θεωρηθούν τα δικαιοπρακτικά κείμενα ως σύνθεση φράσεων εμπεδωμένων στη νοταριακή πρακτική; Με την ευκαιρία, επειδή οι παγιωμένες αυτές μορφές αποτελούν γενικό και πανταχού παρόν χαρακτηριστικό των νοταριακών εγγράφων, θα ήθελα να επιμείνω στη χρήση ακριβέστερων και γλωσσικά καταλληλότερων όρων, όπως «στερεότυπες (ή τυποποιημένες ή και εμπεδωμένες) φράσεις (ή διατυπώσεις)», αντί για τις «φόρμουλες» που έχουν χρησιμοποιηθεί αλλού, λέξη ιδιαιτέρως αδόκιμη στη γενική πληθυντικού, ή την ιδιόρρυθμη χρήση «λογότυποι», εφόσον η λεξικογραφική σημασία του όρου είναι διαφορετική.³

Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σ. 117-140. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία, εδώ θα αναφέρω ενδεικτικά μόνο: Μισέλ Βοβέλ, *Ο Θάνατος και η Δύση. Από το 1300 ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000 (πρώτη έκδοση στα γαλλικά 1983)· και από τους νεότερους χρόνους, Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

3. Βλ. για παράδειγμα, «φόρμουλες» στο W. F. Bakker – A. F. van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του Κρητικού νοταρίου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)» (στο εξής Γιαλέας), *Κρητολογία* 6 (1978), σ. 5-90· «λογότυποι» στο Στέφανος Κακλαμάνης – Στέλιος Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες, απογραφές, εκτιμήσεις* (στο εξής Γρηγορόπουλος), Ηράκλειο 2003, σ. ρδ', σημ. 4.

Το έναυσμα για τον προβληματισμό μου το έδωσε η έκδοση πριν μερικά χρόνια του καταστίχου του Μανουήλ Γρηγορόπουλου, νοταρίου του 16ου αιώνα από τον Χάνδακα. Μη όντας ειδική στη μελέτη της βενετοκρατούμενης Κρήτης, δεν είχα ιδιαίτερες γνώσεις για τον κόσμο του Γρηγορόπουλου, αν και τα κενά μου καλύφθηκαν επαρκώς από τη διεξοδική εισαγωγή της έκδοσης:⁴ πέρα από μια παρουσίαση της ζωής και των δραστηριοτήτων του Γρηγορόπουλου, αναλύεται το περιεχόμενο και η δομή των 156 διαθηκών (και μερικών συναφών εγγράφων), δίνονται ποσοτικά δεδομένα για τα χαρακτηριστικά των διαθετών, συζητείται η σημασία των εγγράφων και θίγονται μερικά από τα πλήθος σύνθετα ερωτήματα που θα μπορούσε να θέσει η έρευνα για την αποτελεσματική ανίχνευση της οικονομικής και της κοινωνικής σύστασης της υπό μελέτη κοινωνίας.

Ο δικός μου στόχος στην παρούσα περίπτωση είναι στενά περιορισμένος, και πρώτα από όλα θεωρώ απαραίτητο να επισημάνω ότι οι δικαιοπραξίες συντάσσονταν για πολύ συγκεκριμένους αλλά απόλυτα πρακτικούς λόγους, σύμφωνα με αυστηρούς νομικούς και εθιμικούς κανόνες. Το αντικείμενό τους αφορά ζητήματα υψίστης σημασίας για τα εμπλεκόμενα μέρη αλλά οι ερευνητές ασφαλώς αγνοούν στις περισσότερες περιπτώσεις τι συνέβαινε στα παρασκήνια, τα καλυμμένα υπονοούμενα, τις ενδόμυχες προσδοκίες ή τις άρρητες επιδιώξεις των δρώντων υποκειμένων. Θα έλεγα μάλιστα ότι όχι απλώς δεν συμμερίζονται τις έγνοιες των συμβαλλομένων ή τις ανάγκες και τις αξίες της κοινωνίας και των ανθρώπων της εποχής, αλλά συχνά δεν είναι καν σε θέση να τις κατανοήσουν. Για παράδειγμα, πώς θα μπορούσε να μπει σε σημερινά καλούπια μια περίπτωση σαν της Μαργέτας Δετομάζης;⁵ Το 1500 η Μαργέτα είναι υγιής και νέα ακόμα (η μητέρα και η νένα της ζουν, έχει ανήλικα παιδιά και δεν αποκλείει την περίπτωση να κάνει και άλλα).

4. Γρηγορόπουλος, σ. κγ'-ρκζ', μ'. Η βιβλιογραφία για τον «κόσμο του Γρηγορόπουλου» και γενικότερα για την Κρήτη της ύστερης βενετοκρατίας είναι τεράστια, αλλά για ένα βασικό οδηγό, που θα πρέπει όμως να ιδωθεί σε συνδυασμό με τη μετέπειτα βιβλιογραφία, βλ. Αναστασία Παπαδία-Αάλα, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο: Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 553-572.

5. «Κρητικά Διαθήκαι», εκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, Παρίσι 1877, σ. 654-692, έγγρ. 19. Βλ. σημ. 8 παρακάτω.

Παρ' όλα αυτά, έχει την έγνοια: «μήπως αρπαγώ της εντεύθεν ζωής προ του εμέ διαθείναι πάντα όσα εισίν υπό την εμήν εξουσίαν είτε προίκα είτε δεμεσίριαν κατὰ την εμήν όρεξιν και διάθεσιν»· ορίζει μοναδική πληρεξούσιο τη μητέρα της, διαμοιράζει την περιουσία της μεταξύ των τουλάχιστον τεσσάρων παιδιών της (με ιδιαίτερη ονομαστική αναφορά στις δύο κόρες), προβλέπει ψυχικά και λειτουργίες (κατὰ τα φαινόμενα είναι Καθολική). Ο μη ειδικός αναγνώστης ξαφνιάζεται επειδή ενώ η Μαργέτα ταυτοποιείται χωρίς καμιά αναφορά σε γάμο, όχι μόνο υπάρχει σύζυγος αλλά είναι και εν ζωή, γεγονός που δεν αποκαλύπτεται παρά μόνο προς το τέλος, όταν η διαθέτης ορίζει τι θα γίνει σε περίπτωση που «αφανιστούν» όλα τα παιδιά της και στη συνέχεια οι άμεσοι συγγενείς της: τότε και μόνο τότε γίνεται μνεία του συζύγου, στον οποίον η Μαργέτα αφήνει «το χωρίον την Κόλενα», άγνωστης αξίας. Και όμως, όποιος έχει ασχοληθεί συστηματικά με την εποχή γνωρίζει ότι πρόκειται για κλασική αντίληψη περί γάμου και των στενά αλληλένδετων περιουσι- ακών ή κληρονομικών δικαιωμάτων, που κατὰ πρώτο λόγο εκλαμβάνονταν ως οικογενειακά-συλλογικά και όχι ως προσωπικά ή ατομικά, ενώ, ελλείψει παιδιών, η ψιλή κυριότητα της προίκας ή της κληρονομιάς του κάθε συζύγου παρέμενε κατ' αρχήν στον αρχικό προικοδότη.⁶

Σε αναζήτηση απαντήσεων, δεν έλαβα υπόψη μου διάσπαρτες δια- θήκες, γιατί μόνο όταν υπάρχει ένας αριθμός εγγράφων του ίδιου συντά- κτη μπορεί κανείς να κάνει ορισμένες γενικεύσεις, απαραίτητες -παρά τους κινδύνους που ελλοχεύουν- σε οποιαδήποτε ανάλυση ή απόπειρα ερ- μηνείας. Επομένως, ως αφετηρία και βάση της συζήτησης χρησιμοποίη- σα τις διαθήκες του Γρηγορόπουλου, σε σύγκριση όμως με όσες άλλες δημοσιευμένες διαθήκες του 16ου αιώνα μπόρεσα να εντοπίσω. Συνολικά έλαβα υπόψη μου 240 τέτοια κείμενα, που χρονολογούνται από το 1495 ως το 1613 και προέρχονται από τον Χάνδακα (Δαμιλάς: 17 διαθήκες, 1496-1504, Γιαλέας: 11 διαθήκες, 1529-1532, Γρηγορόπουλος: 154 δι- αθήκες, 1506-1532)· από την Ιεράπετρα (Ολόκαλος, 25 διαθήκες, 1524- 1543), τη Νεάπολη (Πατσιδιώτης, 5 διαθήκες, 1546-1551) και την πε- ριοχή του Ρεθύμνου (Βαρούχας, 25 διαθήκες, 1598-1613).⁷ Είναι σαφές

6. Για το ζήτημα των κληρονομικών δικαιωμάτων, βλ. Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean: A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, κεφ. 10.

7. Οι συλλογές που χρησιμοποίησα είναι οι εξής : α) Σάθας, βλ. παραπάνω, σημ. 6, Διαθήκες του Αντωνίου Δαμιλά (στο εξής Δαμιλάς), χωρίς να λάβω υπόψη τις τρεις του νοταρίου Μανουήλ Γιαλινά, εφόσον το δείγμα είναι και πρώιμο και πολύ μικρό· β) Bakker – A.F. van Gemert, Γιαλέας, βλ. σημ. 4 παραπάνω· γ) Γρη-

ότι, όπως ο Γρηγορόπουλος ή ο Γιαλέας, ορισμένοι τουλάχιστον νοτάριοι είχαν ξεχωριστό κατάστιχο για τις διαθήκες, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από όσα εκδεδομένα νοταριακά κατάστιχα δεν περιέχουν τέτοιου είδους πράξεις.⁸ Στα πρωτόκολλα με μικτό περιεχόμενο βλέπουμε ότι οι διαθήκες αντιπροσωπεύονται με ποικίλα ποσοστά στις συνολικές πράξεις –10% στον Ολόκαλο, αλλά μόνο σχεδόν 3% στον Βαρούχα και ελαφρά μικρότερο στον Πατσιδιώτη.

Ως χρήσιμο υπόβαθρο στη συζήτηση κάνω μια αναδρομή στις σχετικές διατάξεις του βενετικού δικαίου, όπως τις δίνει συνοπτικά το παλαιό εγχειρίδιο του Μανίν.⁹ Σύμφωνα με τον Μανίν, η δημόσια διαθήκη συντασσόταν ως εξής: ο διαθέτης (ή η διαθέτις), παρουσία δύο ή τριών μαρτύρων, δήλωνε τις θελήσεις του στον νοτάριο, ο οποίος έγραφε «αυτολεξεί» όσα άκουγε, τα διάβαζε κατόπιν στον ίδιο και στους μάρτυρες, τα αντέγραφε «απαραλλάκτως», επικύρωνε τη διαθήκη με τις υπογραφές των μαρτύρων και τη διαβίβαζε σφραγισμένη στο αρχείο της κοινότητας. Όλα αυτά πολύ ξεκάθαρα, και δεν φαίνεται να αφήνουν καμιά πρωτοβουλία στον συμβολαιογράφο· από την άλλη, όμως, αναφέρονται απλώς στα «ουσιωδέστερα αντικείμενα της ενετικής νομοθεσίας, ως είχε αυτή τότε επήλθεν η κατάλυσις του ενετικού κράτους» –πράγμα που δεν είναι απαραιτήτως διαφωτιστικό για τις πρακτικές που επικρατούσαν στην Κρήτη τον 16ο αιώνα. Ο ίδιος ο Μανίν διευκρινίζει στην εισαγωγή του ότι «η

γορόπουλος, βλ. σημ. 4· δ) *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεράπετρας (κατάστιχο 1496-1543)*, εκδ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Βενετία 1994· ε) *Πέτρος Πατσιδιώτης, νοτάριος Καινούργιου Χωριού των Καρών (κατάστιχο 1546-1554)*, εκδ. Κ. Μ. Ηλιάκης – Δ. Χρονάκη, Νεάπολη 2002, στο εξής Πατσιδιώτης· στ) *Μανόλης Βαρούχας - Μοναστηράκι Αμαρίου 1597-1613*, εκδ. W. Bakker – A. van Gemert, Ρέθυμνο 1987. Τα κατάστιχα νοταρίων του Ρεθύμνου που έχει δημοσιεύσει ο Γιάννης Γρυντάκης, περιέχουν αρκετές διαθήκες, δεν προσφέρονται όμως για τέτοια εξέταση, εφόσον δεν πρόκειται για ακριβείς μεταγραφές, αλλά για εκτενείς περιλήψεις των εγγράφων. Για συγκριτικά σχόλια έλαβα δευτερευόντως υπόψη τις λατινικές πρώιμες διαθήκες που εξέδωσε η Sally McKee, *Wills from late medieval Crete (1310-1420)*, 3 τόμοι, Dumbarton Oaks, 1998.

8. Για παράδειγμα, βλ. *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα (1338-1399)*, εκδ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, Βενετία 1999· *Michiel Gradenigo, Νοτάριος στη δονικὴ γραμματεία του Χάνδακα (1593-1617)*, εκδ. Κ. Ε. Λαμπρινός, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2010.

9. Δανιήλ Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και πονικής των Ενετών νομοθεσίας*, μετφ. από τα ιταλικά και επιμ. Μιχ. Στεφ. Ιδρωμένου, Κέρκυρα 1889. Την «συνοπτικήν άμα και κριτικωτάτην έκθεσιν» της βενετικής νομοθεσίας την παρουσίασε ο δικηγόρος και δημοσιογράφος Μανίν σε διεθνές συνέδριο το 1848.

νομοθεσία, ως τότε κοινώς εν Ευρώπη, ουδέ παρ' Ενετοίς καθ' άπασαν την επικράτειαν ήν ομοιόμορφος. Εις τας ηπειρωτικές επαρχίας και τας υπερθαλασσίας κτήσεις αφίετο ίνα διέπωνται υπό των ιδιαιτέρων αυτών θεσμίων είτε εγχωρίων νόμων· μόνον ως επικουρικόν δίκαιον ίσχυεν εν αυταίς το Ενετικόν Στατούτον, και κατά τούτον εδικάζοντο οι Ενετοί εν αυταίς παρεπιδημούντες».¹⁰ Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από σαφείς μαρτυρίες για προσαρμογή στο «ελληνικό συνήθιο» (*consuetudo Graecorum*) —για παλαιότερη όμως εποχή (14ο-15ο αιώνα), γιατί θα πρέπει να τονιστεί ότι στην Κρήτη σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας η βυζαντινή νομική παράδοση ήταν εξίσου ζωντανή με τη λατινική.¹¹

Επίσης χρήσιμο θα είναι να ανατρέξουμε σε όσα γνωρίζουμε για τους νοταρίους της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Σχετικές πληροφορίες βρίσκονται στις εισαγωγές των εκδεδομένων κωδίκων που χρησιμοποιήσα, ενώ όσα γενικότερα είναι γνωστά για τη λειτουργία του συστήματος στη βενετοκρατούμενη Κρήτη έχουν συνοψιστεί με εμπεριστατωμένο τρόπο από τον Κώστα Λαμπρινό, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία, η οποία αφορά κυρίως τις θεσμικές-κανονιστικές διατάξεις που εξέδιδαν κατά τακτικά διαστήματα οι βενετικές αρχές για να ρυθμίσουν και να ελέγξουν τον θεσμό.¹² Πολλές είναι οι λεπτομέρειες που δεν γνωρίζουμε για το πώς λειτουργούσε θεωρητικά το σύστημα, αλλά ακόμα και αν γνωρίζαμε περισσότερες, εδώ μας ενδιαφέρει τι γινόταν στην πράξη. Το σημαντικότερο λοιπόν σημείο που πρέπει να συγκρατήσουμε από την ογκώδη βιβλιογραφία και τις συνεχείς διατάξεις είναι ότι η εφαρμογή των κανόνων και των κριτηρίων ήταν προβληματική.

10. Μανίν, ό.π., σ. 25 και 21.

11. Chryssa A. Maltezos, «Portrait of the notary in the Latin-ruled Greek regions of the fourteenth century», στο Werner Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hungers* (Wien, 30. November-3. Dezember 1994), Βιέννη, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, σ. 121-131, όπου συζητούνται οι συνέχειες και οι ασυνέχειες του θεσμού από τη βυζαντινή εποχή στην πρώιμη περίοδο των δυτικών κυριαρχιών σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.

12. Κ. Ε. Λαμπρινός, «Οι νοτάριοι της Κρήτης ενώπιον του νόμου: εξετάσεις καταλληλότητας και καθορισμός αμοιβών εργασίας τον 17ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 18 (2002-2003), σ. 105-12· ο ίδιος, «Νοταριακή τέχνη και βενετική εξουσία. Η δίκη ενός Κρητικού συμβολαιογράφου στα τέλη του 16ου αιώνα», *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (2001), τ. Β1, Ηράκλειο 2004 και κυρίως η πιο πρόσφατη εκτενής εισαγωγή στο *Michiel Gradenigo*, βλ. σημ. 9 παραπάνω, όπου μεταξύ άλλων ανιχνεύονται οι διαφοροποιήσεις μεταξύ κρατικών και ελεύθερων (ιδιωτών) νοταρίων.

Στα έγγραφα που μας απασχολούν, το κάθε πρόσωπο που αποφασίζει να συντάξει διαθήκη, μπορεί να αναφέρει απλώς ότι το κάνει από πρόνοια («προλαβούσα την ώραν του θανάτου»), ή πιο αναλυτικά επειδή («ελόγιασεν πως, έστοντας και κάθα άνθρωπος έχει να αποθάνει, έβαλεν και αυτή τον θάνατον εις τον νουν τζη και δια τούτο έκαμεν και έκραξεν εμέν...») ¹³ για να γράψει όσα του υπαγόρευε ο πελάτης του. ¹⁴ Αλλιώς είτε δηλώνει τον συγκεκριμένο λόγο που την ή τον ώθησε να κάνει τη διαθήκη, λ.χ. ότι εγκυμονεί ¹⁵ ότι φεύγει για ταξίδι ¹⁶ ότι θα καταφύγει σε μοναστήρι ¹⁷ ή ακόμα «έστοντας και δεν έχω παιδίν και οδιά να μην εάσω και βάλω τους εμούς εδικούς εν κρίσει τε και φιλονικία» ¹⁸ εξάλλου συχνό επαρκές κίνητρο είναι ακριβώς το να μην εμπλακούν οι κληρονόμοι σε διαμάχες περί τα κληρονομικά, («καθώς πολλοί των προ εμού εφάνησαν παθόντες»). ¹⁹

Στον Γρηγορόπουλο κοινή έναρξη των διαθηκών σχεδόν χωρίς διαφοροποιήσεις είναι («εν ονόματι του αιωνίου Θεού ημών αμήν») και ακολουθεί η χρονολόγηση «έτει από της του Κυρίου (ή Κυριακής) ενανθρωπήσεως», ακόμα και στην περίπτωση Εβραίων διαθετών. ²⁰ Η αντίστοιχη φόρμουλα απουσιάζει εντελώς στον Βαρούχα, στον Γιαλέα και στον Πατσιδιώτη, ενώ στον Ολόκαλο τη βλέπουμε στις περισσότερες πράξεις (80% του συνόλου), χωρίς ουσιαστικές παραλλαγές: «Εν ονόματι του αιωνίου Θεού αμήν. Έτει από της ενσάρκου οικονομίας του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού...»). Την ίδια εποχή βρίσκουμε ποικίλες παρόμοιες διατυπώσεις και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου: στην Άνδρο, στη Νάξο, στη Σκύρο και στα Επτάνησα μπορεί να συναντήσει κανείς αρχή με απλή χρονολογία, αλλά και με παραλλαγές της γνωστής επίκλησης «εις το όνομα του Θεού αμήν». ²¹ Αν όμως επικεντρωθούμε στην περίπτωση της

13. Βαρούχας, έγγρ. 561₂.

14. Γρηγορόπουλος 2_{8,9}: «παρακληθείς έγραψε ταύτα τα ειρημένα». Συνήθως δεν αναφέρεται ρητά ότι ο νοτάριος γράφει καθ' υπαγόρευση του πελάτη χωρίς να επεμβαίνει στα γραφόμενα, προφανώς επειδή αυτό θεωρούνταν αυτονόητο.

15. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 45 κ.α.

16. Π.χ. «Επειδή βούλομαι αποδημήσαι και αποπλεύσαι και ουκ οίδα τι μοι συμβήσεται εν τη επανελύσει μου», Γρηγορόπουλος, έγγρ. 70.

17. Ολόκαλος, έγγρ. 67.

18. Ολόκαλος, έγγρ. 102.

19. Δαμιλάς, έγγρ. 23_{5,9}, κ.α. Κοινή αντίδραση αυτή, και δεν αποτελεί έκπληξη που και ο ίδιος ο νοτάριος Ιωάννης Ολόκαλος προνοεί χωρίς ιδιαίτερο λόγο «την ημών πτωχείαν να διορθώσω» (στερεότυπη διατύπωση του συγκεκριμένου νοταρίου): Ολόκαλος, έγγρ. 173.

20. Π.χ. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 56₁.

21. Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Ανέκδοτα ανδριακά έγγραφα του δεκάτου έκτου αι-

Κρήτης, εδώ έχουμε μια πρώτη ένδειξη ότι οι νοτάριοι της εποχής ήταν ελεύθεροι να διαμορφώσουν το τυπικό μέρος του εγγράφου, πράγμα που συμφωνεί με τη διαπίστωση της Sally McKee για τις μεσαιωνικές κρητικές διαθήκες, ότι «προφανώς κάθε νοτάριος διάλεγε τις στερεότυπες φράσεις σύμφωνα με τις προτιμήσεις του». ²² Ακόμα πιο ενδιαφέρον όμως θα ήταν να γνωρίζουμε, σε ποια αιτία οφειλόταν η σταθερή και καθολική χρήση της διατύπωσης στον Γρηγορόπουλο, (καθώς και στη μεγάλη πλειονότητα των διαθηκών του Ολόκαλου), που προφανώς δεν συνέτρεχε για τους σύγχρονους ομότεχούς του. Ίσως ο νοτάριός μας, με την επιμελημένη παιδεία, ή η σχολή της νοταριακής παράδοσης που ακολουθούσε, ήταν πιο πιστά προσκολλημένοι στο λατινικό πρότυπο που γνώριζαν καλά: «In nomine Dei eterni, amen. Anno ab incarnatione domini nostri Yhesu Christi...». ²³

Αυτό δεν είναι το μόνο στοιχείο στα έγγραφά μας που αφορά το θείο και την επίδρασή του στην κοινωνία, γιατί το θρησκευτικό συναίσθημα είναι διάχυτο, και αποτελείται από ένα απροσδιόριστο μωσαϊκό κοινωνικών συμβάσεων, φόβων και γνήσιου θρησκευτικού ζήλου. Στο κύριο σώμα των διαθηκών διάφορες αναφορές –πάγκοινες σε όλο τον χριστιανικό κόσμο– συνδέονται επίσης με το θείο, με τον φόβο της τελικής κρίσης του ισχυρού και αθάνατου Θεού και με τις προσπάθειες των ανθρώπων να τον εξευμενίσουν και να διασφαλίσουν την σωτηρία της αναπόδραστα αμαρτωλής ψυχής τους. Έτσι, στην αρχή της απαρίθμησης των προς διάθεσιν αγαθών βρίσκουμε αρκετά συχνά στον Γρηγορόπουλο τη στερεότυπη φράση «Και πρώτον μεν αφείω τοις πάσι την κατὰ Χριστόν

ώνος», *Ανδριακά Χρονικά* 30 (1999), σ. 7-167· Ιάκωβος Τ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου» (1538-1577), *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951). Στη Σκύρο, η μόνη δημοσιευμένη διαθήκη του 16ου αιώνα έγινε παρουσία δύο ιερωμένων, και ίσως εκείνοι εισηγήθηκαν την περίτεχνη αρχή «Γένοιτο Κύριε το έλεός σου εφ' ημάς καθάπερ ηλπίσαμεν επί σε»: Ξενοφ. Α. Αντωνιάδης, *Αρχαίο εγγράφων Σκύρου*, Αθήνα, Έκδοση Συλλόγου Σκυριακών, 1990, έγγρ. 9. Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, *Εμμανουήλ Τοξότης Νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο. Πράξεις (1500-1503)*, Κέρκυρα, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, 2007, έγγρ. 115. Ας σημειωθεί όμως ότι στα εκδεδωμένα επτανησιακά κατάστιχα δεν υπάρχουν διαθήκες ή είναι ελάχιστες, με εξαίρεση τους Παζούς, από όπου σώζονται αρκετές, νεότερες όμως (μέσα 17ου αιώνα κ.ε.), οι οποίες παραλείπουν όλες τις αρχικές φόρμουλες περί θείου: Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Νοταριακά πράξεις Παζών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810*, Αθήνα 1958.

22. McKee, *ό.π.*, I, σ. xii-xiii.

23. McKee, *ό.π.* Πρβ. Bakker- van Gemert, *ό.π.*, σ. 11.

συμπάθειαν και συγχώρησιν» ή και «θέλω πρώτον πάντων αφιέναι την εποφειλομένην συγχώρησιν πάσι τοις ορθοδόξοις Χριστιανοίς».²⁴ Τέτοιες διατυπώσεις είναι σχεδόν πανομοιότυπες, δεν μπορούμε όμως να ξέρουμε αν παρεμβάλλονταν μετά από παρότρυνση του διαθέτη, που ενδέχεται να ήταν εξοικειωμένος με τη συγκεκριμένη ρήτρα και να την επιζητούσε, ίσως πάντως να μην είναι τυχαίο που η φράση βρίσκεται συχνότερα στις διαθήκες μοναχών. Η ίδια ιδέα προβάλλεται και από άλλους νοταρίους: «Πρώτον μεν αφήνει πάσι τοις Χριστιανοίς την εν κυρίω συγχώρησιν· παραδίδει και την ψυχήν αυτού εις τας χείρας του παναγάθου Θεού», παραγγέλνει ο κυρ Νικολό Λιτίνο δια χειρός Μανόλη Βαρούχα, και μια ακόμα παραλλαγή –παράδειγμα από τον Ολόκαλο– είναι «Εν πρώτοις αφήμι την εν Θεώ αγάπην και την τελείαν συγχώρησιν».²⁵

Παρόμοιους σκοπούς επιδιώκεται με την έννοια του θείου στην πιο πανηγυρική της εμφάνιση, στην προσπάθεια -συνυφασμένη αζεδιάλυτα με τη συγκυρία- να διασφαλιστεί η σωτηρία της ψυχής και να διαφυλαχτεί η μνήμη, προσπάθεια που μεταφράζεται σε μνημόσυνα, λειτουργίες και δωρεές: ο καλόγερος κυρ Γερώνυμος Βαρούχας, λόγου χάρη, αφήνει στα ανίψια του «το πράμαν του όλο... δια όνομαν τζη ψυχής του»²⁶, ενώ η Γιακουμίνια Συναδηνή αφήνει υπέρπουρα «του ειρημένου μαϊστρο-Τζαννή του ανδρός μου, δια την εμήν ψυχήν, ήγουν δια να θυμάται πάντα της ψυχής μου, ως σαν καλός μου άνδρας».²⁷ Προφανώς η κουλτούρα που περιέβαλλε τον θάνατο ήταν κοινή σε Εβραίους και Χριστιανούς, και προσαρμοζόταν αυτόματα στις συγκεκριμένες επιταγές της κάθε θρησκείας: έτσι, ο Εβραίος Μουρδαχάι Παρνά παραγγέλνει «αφήνω δια την ψυχήν μου της Καλής, λεγομένης Μελίχου, της Εβραίας, υπέρπουρα δ'», ενώ η Ευγενού Γαδηνέλαινα αφήνει εις «πτωχά Ιουδαίων έτερα υπέρπουρα δέκα δια την ψυχήν μου». Στον δεύτερο της γιο, στον οποίον δίνει όλη σχεδόν την περιουσία της, παραγγέλνει «να 'χει την έγνοιαν της ψυχής μου, ήγουν κατά την τάξιν ημών των Ιουδαίων».²⁸

24. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 1₅₋₆, 5₇₋₈. Η αντίστοιχη λατινική διατύπωση είναι «In pimis vero dimitto veram indulgentiam omnibus christianis» (Γιαλέας, σελ. 11), η οποία όμως δεν αποτελεί κοινό γλωσσικό μοτίβο στις μεσαιωνικές Κρητικές διαθήκες (βλ. McKee, ό.π.).

25. Βαρούχας, έγγρ. 583₄₋₅, π.χ. Ολόκαλος, έγγρ. 47₇₋₈ κ.α.

26. Βαρούχας, έγγρ. 14₁₀₋₁₁.

27. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 55₂₅₋₂₆.

28. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 10₁₂ και έγγρ. 56₉₋₁₄. Για τη φροντίδα της ψυχικής σωτηρίας και τη διατήρηση της μνήμης στην Κρήτη επί βενετικής κυριαρχίας, πρβλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη

Στην καρδιά κάθε διαθήκης, ανεξαρτήτως χρόνου και τόπου, βρίσκονται οι ρυθμίσεις για τον κυρίαρχο σκοπό της σύνταξής της, τη διατήρηση και τη διαφύλαξη της οικογενειακής περιουσίας και την παράλληλη μέριμνα για οικεία πρόσωπα· όσο για την εξίσου σημαντική για την κοινωνία έγνοια για την εξασφάλιση των γηρατειών, αυτή πολύ συχνά είχε με διάφορους τρόπους λυθεί πριν την τελευταία ώρα. Σχετικές με το θέμα αυτό είναι δύο πράξεις του Πατσιδιώτη: η πρώτη είναι διανομή περιουσίας γέροντα και ανήμπορου στους τρεις γιους του, η δεύτερη παραχώρηση γονικής περιουσίας σε γιο. Παρ' όλο που δεν θα τα αναγνωρίζαμε ως διαθήκες, πρόκειται για ενέργειες που αποτυπώνουν τις δύο βασικές μέριμνες όλων των διαθετών —να διασφαλίσουν μέσα διαβίωσης για την εποχή που δεν θα μπορούν πια να εργάζονται, αλλά και τα έξοδα της ταφής τους και των μνημόσυνων τελετουργιών μετά θάνατον.²⁹

Στα έγγραφα που εξετάζουμε η διευθέτηση της περιουσίας ήταν δυνατόν να πάρει πολλές μορφές, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την ιδιότητα του διαθέτη, την περιουσιακή και κυρίως την οικογενειακή του κατάσταση. Συνήθως αναφέρονται άμεσα και ρητά (όπως τε δια της τούτου γραφής, διαθήσομαι όσα ευρίσκομαι έχειν ούτω κινητά ωσάν ακίνητα ό,τι έχω και ό,τι εμέ ανιμένει)³⁰), μαζί με τις ενδεχόμενες επιπτώσεις αν δεν γίνει καλός διακακονισμός («δια να μην αφήσει οπίσω του τραβάγιες»³¹). Τέτοιοι πιθανοί κίνδυνοι αναφέρονται με παραστατικό αν και στερεότυπο τρόπο στις διαθήκες του Ολόκαλου: ο φόβος είναι μήπως ο θάνατος «αυτόν αρπάσει αδιόρθωτον και κηλιδώσει αυτού την ψυχήν και τους κατόπιν αυτού συγγενείς εν γκρίσει και φιλονικία εάσει».³²

Εξάλλου, η φροντίδα για τη διασφάλιση της μετά θάνατον εκτέλεσης των παραγγελιών του διαθέτη —που μερικές φορές φτάνει να δώσει την εντύπωση της αγωνίας— φαίνεται από το ότι στην αρχή των περισσότερων διαθηκών γίνεται ο ορισμός εκτελεστών των θελήσεων του γράφοντος (επιμελητές, κουμεσάριοι, διορθωτές, τοδόροι). Η επιλογή τους (σύζυγοι,

Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 7 (2004), σ. 83-142, ιδίως σ. 136 κ.ε.

29. Πατσιδιώτης, έγγρ. 41 και 221. Στις συνθήκες της εποχής η φροντίδα των ηλικιωμένων εξασφαλίζεται με υλικές παροχές, που δίνονται απερίφραστα με άλλα οικονομικά ανταλλάγματα.

30. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 77₇₋₈.

31. Βαρούχας, έγγρ. 14₇₋₉.

32. Ολόκαλος, π.χ. έγγρ. 27. Για το μοτίβο της αρπαγής του νεκρού, κοινό και σε ταφικές επιγραφές της εποχής, βλ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», σημ. 29 παραπάνω, εδώ σ. 132.

παιδιά, γονείς, άλλοι συγγενείς ή ομότεχνοι, μόνιμοι τους ή με συνεπιτρόπους) αφήνουν μερικές φορές να υποψιαστούμε την ύπαρξη εντάσεων, προτιμήσεων, αντιδικιών ή συγκρουσμένων συμφερόντων, αλλά και εδώ οι πραγματικές διαστάσεις των ενδοοικογενειακών ή ενδοκοινοτικών σχέσεων είναι καλά κρυμμένες από τα αδιάκριτα βλέμματα των ιστορικών.³³ Αυτή πάντως είναι μια άλλη περίπτωση όπου γίνεται πέρα από κάθε αμφιβολία σαφές ότι πολλές από τις φερόμενες στα νοταριακά ως ελεύθερες επιλογές (του διαθέτη, του προικοδότη, του πωλητή...) συνήθως δεν είναι προσωπικές αλλά συλλογικές, εφόσον η περιουσία, και μάλιστα η πατρογονική, δεν εκλαμβάνεται ως ατομικό αλλά ως οικογενειακό κτήμα.

Θα πρέπει να έγινε πλέον σαφές ότι η μελέτη των διαθηκών μπορεί να οδηγήσει σε τόσες πολυδαίδαλες διαδρομές που ξεπερνάνε τα όρια οποιουδήποτε άρθρου, θα επιστρέψω λοιπόν σε μερικά από τα πρώτα μου περιορισμένα και περιοριστικά ερωτήματα για τις στερεότυπες εκφράσεις και θα καταλήξω ρίχνοντας μια σχολαστική ματιά σε όλα τα στοιχεία της πολύ συχνής στον Γρηγορόπουλο αρχικής φόρμουλας και τις ποικίλες παραλλαγές της: «επειδή τοίνυν η ώρα του θανάτου άδηλός εστί τοις πάσιν ανθρώποις και μόνη τω Θεώ γνωστή, εγώ...», «επειδή ουδείς είδε ποτε (ή οίδε ή έγνωκε) την ώραν του πικροτάτου θανάτου» κ.ο.κ. Το κυρίαρχο στοιχείο είναι η στάση του ανθρώπου μπροστά στο άγνωστο, το αιφνίδιο και το απροσδόκητο, που συγχρόνως είναι μοιραίο και αναπότρεπτο: φρίκη, δέος και τρόμος, επειδή «άδηλός εστί η ώρα (ή η μέρα ή το ποτήριον) του πικροτάτου θανάτου» και «ως τοις πάσι η αωρία αυτού επικρατεί»³⁴ η τούτου φοβερά ώρα και ημέρα είναι γνωστές ή εύδηλες μόνο στον Θεό -«αλλά Θεός μόνος ο επιστάμενος».³⁵ Επειδή «ο θάνατος έχει το άωρον και άγνωστον» και «τοις ανθρώποις

33. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που υποδηλώνουν εντάσεις. Για παράδειγμα, τί μεσολάβησε και η άρρωστη Άννα Στεφανιτοπούλα διόρθωσε τη διαθήκη της; Στην πρώτη της μορφή έχει ιδιαιτέρως περίπλοκες δεσμεύσεις, καθώς είχε αφήσει το σπίτι της στην αδερφή της ως το τέλος της ζωής της, ενώ μετά θάνατον θα το κληρονομούσαν με τη σειρά τους τα παιδιά της και τελικά, αν όλοι οι ζώντες κληρονόμοι απέλιπαν, μια συγκεκριμένη εκκλησία. Μόλις έξι μέρες αργότερα, άγνωστο μετά από τι πιέσεις, και μέσα σε δυο γραμμές, όλες οι ρήτρες ακυρώνονται και απλώς κληροδοτείται το σπίτι στην αδερφή «ποιήσαι αυτό ως θέλει και βούλεται» (Γρηγορόπουλος, έγγρ. 69). Το ίδιο ανοιχτή σε εικασίες είναι η σιωπηρή αλλά ουσιαστική αποκλήρωση του γιου της Εργίνας Μπαρμπαρίγαινας προς όφελος ενός ανιψιού (Γρηγορόπουλος έγγρ. 78).

34. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 31 και έγγρ. 19.

35. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 18₂.

άδηλόν εστί του βίου αυτών το πέρας».³⁶ επειδή ουδείς βροτών «έγνωνκε την ώραν και την ημέραν της αυτού τελευτής / την τελευταίαν αυτού ώραν»,³⁷ και «θανάτου ώραν είδε ως ουδείς ημών των ανθρώπων αυτήν προέγνω», ή «οίδε την ελθούσαν ώραν του πικροτάτου θανάτου».³⁸

Ο θάνατος αρπάζει τους ανθρώπους και «ουδείς βροτών είδεν αυτού την αρπαγήν», επειδή «το άστατον και ανύπαρκτον του καθ' ημάς βίου ουκ έχει ουδέν βέβαιον ούτε ανεμπόδιστον και άτρεπτον».³⁹ Καθώς «ουδείς ημών είδε το επερχόμενον ή συμβησόμενον», ή «τα μέλλοντα και τα ερχόμενα», οι άνθρωποι υπαγορεύουν τις τελευταίες τους θελήσεις φοβούμενοι ή πτοούμενοι «την αωρίαν του λυπηρού θανάτου» και «το αγνώριστον του θανάτου», ενώ ο ίδιος ο θάνατος είναι απόκρυφος στους ανθρώπους, ανεπαίσθητος, ου μόνον φοβερός αλλά και άωρος.⁴⁰ Είναι πικρός, πικρότατος, φοβερότατος.

Την ίδια περίπου, εντύπωση δίνει ο Γιαλέας με τις δικές του επαναλαμβανόμενες (με ελαφρές παραλλαγές) εκφράσεις για «το άόρατον του θανάτου μυστήριον», και την πιο καινοφανή «ασύστατον ώραν του θανάτου».⁴¹ Στις πέντε «κλασικές» διαθήκες του Πατσιδιώτη πάλι, η φόρμουλα περί θανάτου («τρέμω τας ώρας του θανάτου και το φρικτόν μυστήριον και αρπαγήν αυτού»⁴²) είναι έντονα φορτισμένη συναισθηματικά, η εντύπωση όμως μειώνεται από τη στερεοτυπική της επανάληψη.

Αντιθέτως, ο Δαμιλάς παραλείπει τελείως τη διατύπωση για τον φόβο του διαθέτη και το άωρον του θανάτου, ενώ τονίζει, με παραλλαγές, την ελεύθερη βούληση των διαθετών: ό καθένας τους υπαγορεύει τις τελευταίες του θελήσεις «κατά την εμήν γνώμην και διάθεσιν», «κατά την εμήν βουλήν και γνώμην», «κατά την εμήν όρεξιν και διάθεσιν», «καθώς εγώ έχω θελήματος».⁴³ Η πρώτη διαθήκη της Βαρβάρας Μοσχολέου Συρίγου περιλαμβάνει τρεις φορές τη συγκεκριμένη αυτή φόρμουλα, πράγμα που δεν την εμποδίζει, με επίσης δική της γνώμη και διάθεση, να ανατρέψει ολοκληρωτικά τις διατάξεις τέσσερις μήνες αργότερα.⁴⁴

36. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 40 και έγγρ. 44.

37. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 48, 50, 53, 54.

38. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 22 και έγγρ. 47, 69.

39. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 15 και έγγρ. 24.

40. Γρηγορόπουλος, με τη σειρά έγγρ. 57, 59, 11, 101.

41. Γιαλέας. Παράδειγμα της πρώτης στερεοτυπικής διατύπωσης σε έγγρ. 11-12, της δεύτερης έγγρ. 5-6. Πρβ. «εξέλιξη των φόρμουλων», σ. 13.

42. Πατσιδιώτης, έγγρ. 68 κ.α.

43. Δαμιλάς, έγγρ. 12₂₂, 13₁₀, 19₂₄, 20₉.

44. Δαμιλάς, έγγρ. 21 και 24. Αν και δεν γνωρίζουμε τα παρασκήνια, η πρώτη

Όσο για τον Βαρούχα, εκείνος αρχίζει τις διαθήκες με λιγότερο περιγραφικό και φορτισμένο, αλλά πιο πραγματιστικό τρόπο από ό,τι ο Γρηγορόπουλος. Μια χαρακτηριστική του αρχή είναι «έστοντας και να βρίσκεται εις αρρώστιαν, χάριτι Θεού⁴⁵ έχοντας τον νουν της σωστόν και ταις φρένας της σώας και ακέραιας, έκαμεν και έκραζαν εμέν...».⁴⁶ Γενικώς ο Βαρούχας χρησιμοποιεί μια βασική μορφή με ασήμαντες παραλλαγές, που όσο περνάει ο καιρός τυποποιείται όλο και περισσότερο. Μεγαλύτερη ιδιοτυπία εμφανίζουν οι υγιείς διαθέτες, ίσως επειδή είναι λιγότερο πιεσμένοι από την αρρώστια και το άγχος του μετρημένου χρόνου.

Παρά τις απανωτές στερεότυπες εκφράσεις, όποιος διαβάσει σειρές διαθηκών δεν μπορεί παρά να διακρίνει, προσπερνώντας τις επαναλήψεις, τη γλώσσα του νόμου και της γραφειοκρατίας, τους ζωντανούς ανθρώπους στην κρίσιμη καμπή της ζωής τους και συχνά την αυθόρμητη έκφραση έντονων συναισθημάτων. Κάτι ανάλογο διαπιστώνουν ο Bakker και ο Van Gemert με αφορμή κάποιο έγγραφο που «δείχνει πολύ καθαρά ότι όχι ο νοτάριος, αλλά η διαθέτρια επηρεάζει τη μορφή του κειμένου και το ύφος του. Πότε πότε το κείμενο είναι τόσο ασυνάρτητο και μοιάζει τόσο πολύ με τη φλυαρία μιας γριάς που το περιεχόμενο γίνεται δυσνόητο».⁴⁷

Η ερμηνεία όμως των συναισθημάτων είναι παρακινδυνευμένη υπόθεση. Για παράδειγμα, ο ορισμός της συζύγου ως εκτελεστή των θελήσεων του συντρόφου της μετά τον θάνατό του, συναντάται αρκετά συχνά, ενώ η αντίστροφη περίπτωση είναι πιο σπάνια. Αυτή η *κουμεσαρία* συνήθως δηλώνεται με στερεότυπο τρόπο,⁴⁸ υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του *σαλονμιέρη* Μιχάλη Σκορδίλη, χωρίς ζώντες απογόνους, είναι εμφανής η επιθυμία του να κάνει το καλύτερο δυνατό για τη γυναίκα του.⁴⁹ Δεν είναι μόνον ο τρόπος που περιγράφει τη σχέση τους («γυναίκα μου ευλογητικήν και φανερά [...] η οποία ευρίσκεται

διαθήκη μοιάζει να μην έχει καν νομικό έρεισμα, εφόσον ο ένας γιος ούτε καν αναφέρεται, εδώ όμως θέλω απλώς να επισημάνω ότι η κυριολεκτική σημασία της φρασεολογίας, στερεοτυπικής ή μη, των νοταριακών θα πρέπει να τίθεται πάντα εν αμφιβόλω.

45. Το «χάριτι Θεού» είναι προσφιλής έκφραση του Βαρούχα, που τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους ομοτέχνους του.

46. Βαρούχας, έγγρ. 282₂₋₄.

47. Γιαλέας, σχόλιο στο έγγρ. 18, σελ. 62.

48. Ενδεικτικά παραδείγματα σε Γρηγορόπουλος, έγγρ. 136· Ολόκαλος, έγγρ. 232.

49. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 113.

μετά μένα καλή και εμπιστεμένη και γοβερνδόρισσα εις το σπίτι μου και εις το πολύ και ολίγον μου, απού με αποκράτηξε»)· πέρα από τις λέξεις, οι προσπάθειές του να την προστατεύσει από κάθε διεκδίκηση ή αμφισβήτηση, φαίνεται να δείχνουν έμπρακτη αγάπη και εμπιστοσύνη. Στην ουσία αποκληρώνει τους φυσικούς ή κατ' έθιμο κληρονόμους —αδέρφια και ανίψια— και αφήνει την σύζυγό του κυρά και κουμεσαρά, κληρονόμο του σε όλα όσα έχει, υπεύθυνη για την κηδεία του και την ψυχή του, καθώς και για την αποκατάσταση της ευρετής ψυχοκόρης τους.

Έτσι και όταν διαβάζουμε στον Ολόκαλο τη δήλωση της Ελένης, θυγατέρας του ποτέ Ιωάννη του Πεδιώτη, και γυναίκας Γεωργίου Φουλέ, «έστοντας να έχω υγείαν σωματικήν και το νουν ημών σώον και υγιήν το κατά δύναμιν και συντροφίαν καλήν εκ τον άνω ειρημένον [...] Γεώργην», στον οποίο κληροδοτεί την προίκα της, έχουμε την τάση να θεωρήσουμε ότι μπορεί να βρισκόμαστε μάρτυρες μιας γνήσιας συντροφικής σχέσης κι ότι ο νοτάριος —ή η ίδια η διαθέτης— μας επιτρέπει μια ιδιωτική ματιά στον κόσμο μιας γυναίκας χωρίς παιδιά και στην επιθυμία της να δείξει την τρυφερότητα και την ευγνωμοσύνη της προς τον σύζυγο που της παραστάθηκε και την υποστήριξε στη διάρκεια ενός πιθανότατα μακρόχρονου γάμου. Εικασίες που τελικά μένουν στον αέρα, όταν διαπιστώσουμε ότι η διαθήκη συντάχθηκε την ίδια μέρα με το προικοσύμφωνο του ζευγαριού, κι ότι αμέσως μετά την καταγραφή των προικίων η νύφη όρισε εκτελεστή των τελευταίων της θελήσεων και κύριο της προίκας της («πουλείν, χαρίζειν, δίδειν αυτά και δια ψυχικήν σωτηρίαν») τον γαμπρό, πράγμα που αφήνει το πεδίο ανοιχτό για διάφορες εναλλακτικές —αλλά εξίσου αστήριχτες— θεωρίες.⁵⁰

Για να ανακεφαλαιώσω, στην περιδιάβαση που έγινε προέκυψαν διάφορες ενδείξεις για την Κρήτη του 16ου αιώνα, που προφανώς θα πρέπει να συνδυαστούν με άλλες γνωστές ήδη ή που θα αντληθούν από μελλοντικές αναζητήσεις, τέθηκαν δε ορισμένα ερωτήματα, στα οποία μόνο προσωρινές απαντήσεις μπορεί να δοθούν.

Οι στερεοτυπικές εκφράσεις που συζητήσαμε δεν δηλώνουν στην ουσία παρά την αδυναμία των ανθρώπων να αποδεχτούν την αδήριτη πραγματικότητα. Γίνεται ένα παιχνίδι θα έλεγε κανείς με παραλλαγές πάνω στο ίδιο θέμα, που μοιάζουν ανεξάντλητες και μας υποδεικνύουν με πόσους τρόπους μπορεί να διατυπώσει κανείς την ίδια ιδέα και να περιγράψει πανομοιότυπα συναισθήματα, που παρ' όλα αυτά βγαίνουν από τα κατάρβαθα της ύπαρξής του· πόση όμως ουσιαστική διαφορά υποκρύπτουν; Το

50. Ολόκαλος, έγγρ. 102 και έγγρ. 101.

περιεχόμενό τους ίσως είναι κοινότοπο, αλλά δεν είναι καθόλου βέβαιο πως οι στερεότυπες διατυπώσεις χρησιμοποιούνται ως τεχνική φρασεολογία κενή από νόημα. Πολύ περισσότερο που συνήθως δεν ανταποκρίνονται στη στυγνή λογική, γιατί πόσο πρόωρος και ανεπίκαιρος είναι ο θάνατος, εφόσον –όπως μια επαναλαμβανόμενη διατύπωση του Βαρούχα διατυπώνει με μεγάλο ρεαλισμό– «κάθα άνθρωπος όπου εγεννήθη εις τον κόσμον ετούτο είναι τζέρτος πως έχει αληθινά και βέβαια ν' αποθάνει και ουδ' άλλο πράγμα είναι φερμότερο έξ' αυτού το θάνατος»;⁵¹ Πόσο ανεπάντεχος για ένα διαθέτη βαριά άρρωστο, «και μάλιστα την ώραν ταύτην, εν ή περιπολεύει μεθ' ημών ο άωρος ούτος θάνατος του θανατικού»;⁵² Και ενώ δεδομένων των ιατρικών γνώσεων της εποχής, είναι κατανοητή η αγωνία της εγκυμονούσας Μαριέτας Κλόντζαινας που υπαγορεύει τη διαθήκη της «εις μεγάλην ανάγκην της γεννήσεως και φόβω»;⁵³ με τα ίδια δεδομένα πόσο απροσδόκητος ήταν στην εποχή εκείνη ο θανάσιμος κίνδυνος σε περίπτωση εγκυμοσύνης; Ή όταν ο διαθέτης ήταν «τω γήρας πεπιεσμένος / πεπλουτισμένος»;⁵⁴

Ένα άλλο σημείο που συζητήθηκε είναι πως ναι μεν τα πρόσωπα συχνά εμφανίζονται με εξατομικευμένα χαρακτηριστικά και αντιδράσεις, και μάλιστα όταν μεσολαβούν πιο περίπλοκες συνθήκες, όπως δεύτερος γάμος ή ετεροθαλή αδέρφια, από την άλλη όμως ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι σε ποιο βαθμό έχουμε γνώση όλων των παραμέτρων ή κατά πόσον τα λεγόμενα των διαθετών δεν αποσκοπούν στο να αποκρύψουν κάποια στοιχεία ή να τα διαστρεβλώσουν προς όφελός τους.

Σχετικά με το ερώτημα κατά πόσον οι νοτάριοι έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των θελήσεων των διαθετών, ορισμένοι μελετητές ενστερνίζονται την άποψη ότι ο ρόλος των νοταρίων ήταν καθοριστικός, και ενδέχεται αυτό να ίσχυε σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ή σε μερικές κοινωνίες. Με τα τωρινά δεδομένα όμως, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι στα έγγραφα που εξετάσαμε οι παρεμβάσεις των νοταρίων δεν φαίνεται να επηρέαζαν την ουσία των θελήσεων των διαθετών. Υπήρχαν μεν, όπως είδαμε, τυποποιημένες αρχές, αλλά μολονότι ο κάθε νοτάριος μπορούσε να αναπτύξει δικό του ύφος, τελικά τα κείμενα δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους ούτε στους τύπους ούτε στα βαθύτερα νοήματα.⁵⁵ Επιπλέον,

51. Π.χ. Βαρούχας, έγγρ. 4.

52. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 87.

53. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 99.

54. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 104, 115.

55. Σχετικά με την εκπαίδευση των νοταρίων και την οργάνωση της εργασίας τους ο Καχλαμάνης αναφέρεται στα νοταριακά γραφεία με τους μαθητεύμενους,

ο υπομνηματισμός στη διπλωματική έκδοση των διαθηκών του Γρηγορόπουλου, όπως και οι λίγες διπλογραφές στις διαθήκες του Γιαλέα, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με κάποια ακρίβεια τις επεμβάσεις, που όντως έκανε μερικές φορές ο νοτάριος «για να καταστήσει τη διαθήκη νομικά έγκυρη πράξη και φραστικά σύμφωνη με τον λόγο και ιδίως την επιθυμία του πελάτη του».⁵⁶ Μπορεί, λόγου χάρη, να πρόσθετε το συμβολικό κληροδότημα των 16 σολδίων σε όποιον συγγενή είχε σύμφωνα με τον νόμο ή κατ' έθιμο δικαιώματα στην περιουσία του διαθέτη: «Ετι αφήμι πάσα νου σιμού εδικού απού να του εγγίζει, ήγουν κατὰ την λέτζε της Αυθεντίας μας, σολδία ις'...».⁵⁷ Ή μερικές φορές να ρωτούσε αν επιθυμούσε ο πελάτης του να αφήσει κάτι για φιλανθρωπικούς σκοπούς, αν και δεν φαίνεται να ασκούσε καμία πίεση στο σημείο αυτό. Απλώς χρησιμοποιούνται πάγιες φράσεις, όπως «Ετι ερωτήθηκα παρά τούτου του νοταρίου ει βούλομαι ειπείν ή αφήσειν τινός αλλού τίποτας απεκρίθηκα αυτώ τούτω ουχί...» (Γρηγορόπουλος): «Ερωτήθην ο άνωθεν ειρημένος αν έχει τίποτας άλλον να διορθώσει και είπεν ουχί...» (Ολόκαλος): «Ερωτηθείσα ει βούλεται ειπείν άλλο τι, ή αφιέναι τινί ετέρω τι άλλο, απεκρίθη ότι ου βούλομαι» (Δαμιλάς): παρόμοια στον Πατσιδιώτη.⁵⁸ Η ρήτρα απουσιάζει εντελώς στον Βαρούχα, αλλά δεδομένης της χρήσης της από τον Ολόκαλο και κυρίως τον Πατσιδιώτη, δεν μπορούμε να αποδώσουμε την αντιδιαστολή σε πιθανές διαφορές αστικών κέντρων και υπαίθρου, παρόλο που αποτελεί ζητούμενο της έρευνας να διαμορφώσουμε σειρά ερωτημάτων που θα τεθούν παράλληλα σε πρωτόκολλα από τα μεγάλα αστικά κέντρα και νοταρίων της υπαίθρου, ώστε να αναδειχθούν τυχόν ιδιαιτερότητες.

Εκείνο όμως που δεν γίνεται σαφές είναι σε ποια περίπτωση μπορεί να επενέβαινε στη φραστική διαμόρφωση του κειμένου το πρόσωπο που ζητούσε τη σύνταξη της πράξης: για παράδειγμα, σε όλα τα πρωτόκολλα υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων που αποφασίζουν να συντάξουν τη διαθήκη τους εν όψει ταξιδιού,⁵⁹ η υποβλητική μεταφορά όμως «επειδή

αλλά επικεντρώνεται στον Χάνδακα: Γρηγορόπουλος, σ. σ'-οα'. Βλ. και βιβλιογραφία στη σημ. 13 παραπάνω.

56. Γρηγορόπουλος, σ. ρκγ'-ρκδ'.

57. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 69₂₂₋₂₄.

58. Οι παραπομπές είναι με τη σειρά: Γρηγορόπουλος, έγγρ. 55₂₄₋₂₅, Ολόκαλος, έγγρ. 239₇₅, Δαμιλάς, έγγρ. 12₂₀₋₂₁. Παρόμοια στον Πατσιδιώτη.

59. π.χ. «βούλομαι αποδημήσαι και ταξιδεύσαι και ουκ οίδα τι μοι συμβήσεται εν τη επανελούσει μου» Γρηγορόπουλος έγγρ. 70₃₋₄. Άλλο παράδειγμα σε Ολόκαλος, έγγρ. 31.

ταξιδεύω και σύννοικον έχω τον θάνατον»⁶⁰ απαντάται μία μοναδική φορά, και μας κάνει να αναρωτιόμαστε αν το σχήμα λόγου οφείλεται σε έμπνευση της στιγμής του νοταρίου, ή αν το έγραψε —πράγμα μάλλον πιθανότερο— επηρεασμένος από τα λεγόμενα του διαθέτη ή απηχώντας έκφραση που είχε ακούσει σε άλλο πλαίσιο. Παρόμοια ερωτήματα δημιουργούνται για τη μοναδική περίπτωση που ο θάνατος χαρακτηρίζεται ως ιταμότατος —μήπως όμως πρόκειται για επίθετο που χρησιμοποιούνταν και σε άλλες περιπτώσεις για να περιγράψει τις συνέπειες της πανούκλας;⁶¹

Όσο για το βαθύτερο νόημα των στερεότυπων εκφράσεων, σε σχέση αυτή τη φορά με τη σημασία του θείου και τη διαπίστωση ότι η οι διαθήκες του Γρηγορόπουλου και η πλειονότητα των πράξεων του Ολόκαλου αρχίζουν με επίκληση στον Θεό, εδώ ένα ερώτημα είναι τι κρύβεται πίσω από το αντίστροφο γεγονός, ότι ο Ολόκαλος στα 20% των πράξεων του, όπως και όσοι άλλοι νοτάριοι χρησιμοποίησα ξεκινάνε χωρίς τέτοια αναφορά, αλλά χρησιμοποιούν την κοινή χρονολόγηση της εποχής, είτε σκέτη (,αωφλ, μηνός Μαρτίου λ') είτε —στον Βαρούχα και στον Ολόκαλο— με την προσθήκη της ινδικτιώνος. Τί λοιπόν μπορεί να δηλώνουν οι νοτάριοι που συστηματικά αγνοούν τη σύμβαση και τον αποτρεπτικό της χαρακτήρα —χωρίς προφανώς ένσταση από τους διαθέτες; Ήταν και εδώ απλώς θέμα νοταριακής σχολής ή μήπως η υιοθέτηση των τετριμμένων αυτών φράσεων από επιμελείς ή πιο καλλιεργημένους χρήστες σαν τον Γρηγορόπουλο ήταν πια απαξιωμένες από τους πολλούς; Μήπως ο αρχικός τους σκοπός —να δώσουν ένα παραμυθητικό νόημα στην ανθρώπινη ειμαρμένη— είχε φτάσει πια να μην έχει καμιά ουσία για την πλειονότητα των ανθρώπων; Σε τέτοια περίπτωση, το μόνο βέβαιο συμπέρασμα είναι ότι οι μελετητές σφάλουμε όταν θεωρούμε δεδομένες τις αρχές που προβάλλονται από επίλεκτα μέλη της κοινότητας αντί να ερευνήσουμε βαθύτερα τη μαρτυρούμενη διάκριση μεταξύ τύπου και ουσίας.

Τέλος, για την προέλευση των ιδεών και των διατυπώσεων στις διάφορες αρχικές πάγιες εκφράσεις που σημείωσα, θα έλεγα ότι οι διαθήκες που εξέτασα μου έδωσαν πάνω από όλα την εντύπωση μιας κοινής δεξαμενής ιδεών, συναισθηματικών αντιδράσεων και πολιτισμικών χαρακτηριστικών απέναντι στον θάνατο. Οι στερεότυπες εκφράσεις που αναφέρονται στη φρίκη και το φόβο του θανάτου, σαφώς δεν ήταν «πρωτότυπες», με την έννοια ότι τα είχαν βιώσει με ανάλογες αντιδράσεις και τις είχαν διατυπώσει

60. Γρηγορόπουλος, έγγρ. 135.

61. Ο διαθέτης είναι υγιής αλλά «φοβούμενος τον καταλαβόντα ημάς ιταμότατον θάνατον του λιμού»: Γρηγορόπουλος, έγγρ. 89.

με παρόμοιο τρόπο άνθρωποι σε παλαιότερες εποχές και διαφορετικά μέρη του κόσμου. Δεν θα είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς κοινά μοτίβα και σε κοινωνίες πολύ πιο απομακρυσμένες χρονικά και γεωγραφικά, αλλά δε θέλω να πάω τόσο μακριά ώστε να χάσω το συγκεκριμένο αντικείμενο. Θα ήθελα απλώς να επισημάνω πόσο κοντά στις κρητικές διαθήκες βρίσκονται όχι μόνο νοηματικά αλλά και φραστικά τα αχρονολόγητα βυζαντινά πρότυπα που εντόπισε σε κάποιον παρισινό κώδικα και μετά εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Σάθας.⁶² Και εκεί βρίσκουμε τις ίδιες έγνοιες και τις ίδιες αντιδράσεις περί αδήλου και αώρου θανάτου, την επιδίωξη διηνεκούς μνήμης και της ιδέας ότι «ουκ έστιν άνθρωπος ως ζήσεται και ουκ όψεται θάνατον αναλογισάμενος». Ο διαθέτης παρακινείται να δηλώσει ότι «τον φόβον εφοβήτην δίκαιόν τε ομού και ωφέλιμον [...] δειλία συνεσχέτην και δέος [...] μήπως [...] αιφνιδίως επελθούσα η του θανάτου τομή εκκόψη με ριζόθεν ως περ άκαρπον δένδρον...».⁶³ Ακριβώς επειδή δεν πρόκειται για πραγματικές διαθήκες αλλά για πρότυπα προς διευκόλυνση των νοταρίων ή άλλων συντακτών ανάλογων πράξεων, οι τύποι αυτοί αποκραυγαλλώνουν γενικές αρχές, και επόμενο είναι να χρησιμοποιούν εκφράσεις και εικόνες τόσο γνώριμες στους ενδεχόμενους χρήστες όσο οι καθημερινές προσευχές, τα τραγούδια, το κακό μάτι ή άλλες κοινές προλήψεις και δοξασίες. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που τα βυζαντινά πρότυπα ανακαλούν, σαν απόηχος των μεταγενέστερων αλλά και των προγενέστερων κρητικών εγγράφων, τη μνήμη, το άδηλο και το αιφνίδιο του θανάτου, τον φόβο, τη δειλία και το δέος που προκαλεί, και τη συναισθηματικά φορτισμένη εικόνα της τομής του θανάτου που θα κόψει το θύμα από τη ρίζα ως άκαρπο δέντρο, που θυμίζει δημοτικό τραγούδι. Θα μπορούσαμε επομένως να πούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια εκδήλωση («εθιμικής συνείδησης»)⁶⁴ και ένα δείγμα εθιμικών πρακτικών σε ένα συγκεκριμένο μικρόκοσμο της εποχής, στη μεθόριο της Ευρώπης κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους.

62. Κ. Ν. Σάθας, «Τύποι βυζαντινών συμβολαίων», *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, σ. 606-640. Στον πρόλογο του τόμου (σ. ρί'-ριγ') ο Σάθας χρονολογεί το χειρόγραφο που εντόπισε σε κάποιον παρισινό κώδικα στα μέσα του 15ου αιώνα, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για πολύ αρχαιότερες νομικές αρχές που ανάγονται τουλάχιστον στον 9ο αιώνα. Για το βυζαντινό νοταριακό σύστημα, που έχει αφήσει ελάχιστα κατάλοιπα, βλ. Hélène Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Αθήνα 1991.

63. Σάθας, έγγρ. 22 («Άκτος διατάξεως»), σ. 634-635.

64. Ίσως ο χαρακτηρισμός να μην είναι αυταπόδεικτος αλλά για παρόμοια προσέγγιση των εθίμων, βλ. E.P. Thompson, *Customs in common*, Merlin Press 1991, εισαγωγή.

SUMMARY

Aglaia Kasdagli, *Discourse on notarial documents and a reading of sixteenth-century wills from Crete: formulae and factors affecting their development*

This is part of my long-standing investigation of notarial documents as historical sources that illuminate several aspects of the societies that produced them. In the present case the issue under examination is based on 240 published testaments drawn up in 16th-century Venetian Crete: in an attempt to consider the testators' attitudes towards death, some questions are posed and discussed, focusing on the possibility that the notaries influenced the content of the last will and testament as opposed to the likelihood of the act being most of all a compilation of the stereotypical phrases in which notarial documents abound. As an example, the very common formula about the unexpectedness and inevitability of death is examined in some detail. By way of conclusion a comparison was subsequently made with extant models of Byzantine wills and the conceptual and linguistic similarities are attributed to a common «customary consciousness».

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ *ΜΝΗΜΩΝ* ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗ
ΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ • ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑ
ΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΛΟΓΩ ΑΧΡΗ
ΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΜΝΕ
• ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ • ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINOTYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ • ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥ
ΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ •
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ 180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ
ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΡΧΕΣ ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

